

UNGVÁRI ZRÍNYI IMRE

A FÉLELEM KULTÚRÁJA ÉS AZ EMBER ÖNÉRTÉLMEZÉSE

Szembesülés a félelemmel

■ Napjainkban a világméretű folyamatok és a szűkebb régiókra jellemző társadalmi átalakulások nyomán nemcsak személyes életünkben és közvetlen környezetünkben sokasodtak meg a félelemkeltő események, hanem a média révén közel jutottunk a félelem egyfajta általánossá vált kultúrájához is. Olyan hétköznapi világszemléletről van szó, amely az élet valamennyi eseményét a fenyegetettség egyetemes, „koherens rendszerébe” próbálja beilleszteni. Az így szövődő, reális félelmeket magába foglaló, ám koherenciára törekvésében mégis irreális világszemléletben helyet kapnak egymás mellett a pénzügyi-gazdasági válság lesújtó tényei, a növekvő szegénység és munkanélküliség, az autoritárius és populista politikák rafinált agresszivitása, az egyre nagyobb számban letelepedő és egyre különbözőbb problémákat hordozó „idegenek” és a meg-megújuló nacionalizmusok latens fenyegetése csakúgy, mint a bűnözés egyre gyakoribb jelenléte a mindennapi életben, a leszámolásokról, halálos járványokról, terrortámadásokról, ökológiai és atomkatasztrófákról érkező hírek. Ily módon ma már számos lazább és precízebb tipológia létezik arról, hogy egy adott populáció tagjai meghatározott időszakra hogyan választanak a kutatók által „számukra felkínált” félelmek meghatározott csoportjából. Például tudható, hogy Romániában egy 2009-ben készített országosan reprezentatív CURS-felmérés ugyanazon 7-7 kérdésére adott válaszok eredményei szerint szignifikáns eltérés mutatkozott a félelmeknek a Ceaușescu-korszakra, illetve a jelenlegi időszakra



Olyan hétköznapi világszemléletről van szó, amely az élet valamennyi eseményét a fenyegetettség egyetemes, „koherens rendszerébe” próbálja beilleszteni.

érvényesnek tartott számarányai között. Míg a Ceaușescu-korszakra vonatkozóan a megkérdezettek legnagyobb aránya szabadságuk vagy életük (29%, illetve 21%) politikai okokból, szenvedéssel járó elvesztésétől félt, és alig kisebb, ám egymás között egyenlő (20%) arányt mutatott a lakásuk, illetve vagyonuk elvesztése miatti félelem, ez utóbbiaknál lényegesen kisebb, ám egymástól alig eltérő egyenlő arányt képviselt az utódaik jövőjének az elvesztésétől (15%), az anyagi természetű kiváltságaik elvesztésétől (19%), illetve a munkahelyük elvesztésétől (12%) félők csoportja, a jelenlegi időszakban a megkérdezettek legnagyobb aránya (45%) az utódaik jövőjének elvesztésétől félt, majd ezt követte a munkahely elvesztése (26%), a vagyonuk elvesztése (25%), anyagi természetű kiváltságaik elvesztése (19%), illetve kis mértékben (9%) féltek a lakásuk elvesztésétől és nagyon kis mértékben életük vagy szabadságuk politikai okokból való elvesztésétől (4%, illetve 3%).¹

A személyes érintettség, fenyegetettség érzése elkerülhetetlen, különösen akkor, ha az ember egyre több felsorolt jelenség szenvedő alanyai között ott találja közvetlen ismerőseit, esetleg családtagjait is. A félelem ily módon fokozatosan saját önértelmezésének és esélyei latolgatásának állandó részévé válik. Túl azon, hogy halandó lények vagyunk, és életcéljaink esendőségét, egzisztenciánk törékenységét lépten-nyomon megtapasztaljuk, a lehetséges és valós veszélyeket naponta globális méretekben számon tartó médiaipar közelképei „megsokszorozzák” a veszélyeztetettség tudatát. Elsőrendűen aktuális kérdés tehát, hogy mihez kezdünk, milyen összefüggésrendszerben értelmezzük a félelemnek és a fenyegetettségnek szüntelenül szaporodó és erősödő jelenségeit.

A félelem értelmezésének szempontrendszere

■ A félelemmel szembeni védekezés nemcsak általánosságban, történelmi távlatban és átvitt értelemben határozta meg az emberi életfeltételek, az emberi civilizáció kialakítását, hanem a kultúra valamennyi értelmező mozzanatában is tetten érhető. A félelemértelmezés olyan problématerület, amelyben elkerülhetetlenül különféle absztrakciós szinteken érvényes magyarázatok, különböző tudományterületek és szakdiszciplínák találkoznak. A különféle tudományok és a filozófia szemléletmódja közötti együttműködés szükségessége a félelemprobléma tanulmányozásában a tárgy természetéből adódik, ugyanis a félelem nemcsak bio-pszicho-szociális probléma, hanem egyszersmind az emberi lét sajátos módja, aspektusa, aminek átfogó jelentése van az ember értelmezése szempontjából. A félelem hétköznapi tapasztalata, illetve pszichológiai és szociológiai leírása a tulajdonképpeni értelmezés nyersanyagát, kiindulópontját jelenti. Célunk nem annak a felmutatása, hogy a félelem jelensége hogyan fordul elő, milyen összetevők jellemzik, és milyen egyéni és közösségi következményekhez vezet, hanem az, hogy mindezeket figyelembe véve milyen szempontok szerint tárható fel emberi értelme. Az alábbiakban ezt az összefüggést, a félelem bio-pszicho-szociális problémájának fundamentálonológiai jelentőségét próbáljuk megvizsgálni. Értelmezésünkben felhasználjuk a félelem pszichológiai és szociológiai kutatásának eredményeit, Sartre *Egy emócióelmélet vázlatja* című munkájában kidolgozott gondolatmenetét az érzelmek tanulmányozásának filozófiai (fenomenológiai) értelméről és Heidegger *Lét és időjének* félelemértelmezését.

A félelem pszichológiai aspektusai

■ A félelem kutatásának eredményeit számba véve megállapítható, hogy minden embernek és minden társadalomnak sajátos viszonya van a félelemhez, amely minden közösségben, minden időkből mindenkit érint az egyén habitusától, a társadal-

mi viszonyoktól és a „korszellemtől” függően. Pszichológiai értelemben a félelem az örömmel, bánattal, haraggal, szeretettel és az undorral együtt az ember alapvető érzelmei közé tartozik,² amelynek egyaránt van affektív-intellektuális és biológiai összetevője. Ez azt jelenti, hogy olyan lelki történés, amelyhez egyszerre hozzátartoznak bizonyos *testi reakciók* (pl. a bőrfelület ismert reakciói, a remegés, a szívverés gyorsulása), *meghatározott viselkedések* (a nyugalmi állapotban szokásoshoz képest zavart, elhárító, behódoló vagy éppen ellenkezőleg agresszív magatartás) és jellegzetes *tudatállapotok* (nyugtalanág, a veszély-, fenyegetettség- vagy reflektált problématudat, döntés a „kívánatos” magatartásról és ennek megfelelően az összetevők feltárásának, *explorációs támpontoknak* a keresése, esetleg „helyzetmegoldó tervek”).³ Magától értetődő, hogy a félelem egyik említett összetevőjével sem azonosítható, sőt figyelembe véve hosszú távú jelenlétének személyiségtorzító következményeit, illetve a hatása alatt álló személyek társas kapcsolatainak a félelemelhárító magatartás irányába történő módosulását, megállapítható, hogy a három említett aspektus együttesen sem fejezi ki a félelem emberi jelentőségét. Ugyanakkor a félelem állapota a maga összetevőit és (az egyén reakciójától függően) azok egymáshoz való viszonyát illetően dinamikus, azaz változó, „súlyosbodó” vagy „enyhülő”, meghatározott „kifejlet” felé tartó, azaz *folyamatszerű* állapot, amelynek egyfajta történetzerűsége (kezdet, kibontakozása, fordulatai, kimenetele) van.

Mivel a félelemhez gyakran társul váratlanság, és bekövetkezése után nem hárítható el egykönnyen, zavart idéz elő az ember viselkedésében és gondolkodásában. Tudvalevő, hogy bizonyos határig fokozza, azon túl pedig csökkenti a gondolkodás és a cselekvés célszerűségét. Tartós fennállása általában mindkettőre dezorganizáló, és a teljesítményeik hanyatlását idézi elő, mintegy „rátelepszik” az ember tudatos tevékenységére, és igyekszik átvenni annak irányítását. Ezért mondják, hogy a félelem „úrrá lesz” valakin. Ily módon sajátos zavar állapota áll elő, ami csak alapos összpontosítással, a gondolkodás és az akarat nagyfokú célirányos mozgósításával „győzhető le”, amire azt mondják, hogy az ember szétszóródott állapotából „összeszedi” magát. Ez a félelem intenzitásától függően egyénenként és kultúránként igen különböző módokon és hosszabb vagy rövidebb idő alatt történhet, például közismert, hogy egyes keleti népek gyerekeiket a fájdalommal és a félelemmel szembeni közömbösségre tanítják, míg mások, például az angolok híresek arról, hogy uralkodni tudnak érzelmeiken.⁴ Általában elmondható, hogy „együtt élni” a félelemmel vagy tudatos viszonyt kialakítani saját félelmünkkel, úgy, hogy az ne bénítsa meg célirányos tevékenységünket, azt feltételezi, hogy az embernek saját tapasztalata, illetve jellegzetes viszonyulásmódja legyen arra vonatkozóan, hogy hogyan kell „összeszednie önmagát”. Ez minden esetben a bátorság, a félelemmel „nemes cél” érdekében való szembeszállás (Arisztotelész) kiindulópontja is, amihez egyszersmind az is elengedhetetlen, hogy kivételes helyzetben is képesek legyünk helyesen rangsorolni szempontjainkat. A félelemmel való szembenézés első lépése annak a tudatosítása, hogy amint sokféle külső oka lehet félelmeinknek, az említett okokra adott válaszok, a félelemhez viszonyuló emberi magatartások is sokfélék, társadalmilag és történelmileg meghatározottak.

A félelem társadalmi jellege és funkciói

■ A félelem, illetve a „félelemmel bánás”, bár eredete a túlélést szolgáló biológiai funkciókra nyúlik vissza, az embernél egyértelműen társadalmi jelenség. Mind a félelmetes dolgok azonosítása, mind a félelemre való reagálás társadalmilag elvárt, illetve elfogadott formái, mind pedig a félelem által betöltött funkciók helyes mérlegelése társadalmi összefüggésekre való összpontosítást igényel. A társadalmi féle-

lem, bár esetenként mesterségesen előidézett, lehet önmagában „a társadalmi jelenségekre és folyamatokra (terrorizmus, háború, forradalom, munkanélküliség, gazdasági-pénzügyi válság stb.) adott normális reakció, akárcsak azok, amelyek a politikai rendszerekre (fasizmus, kommunizmus, katonai diktatúra, totalitarizmus stb.), politikai és/vagy gazdasági hatalommal rendelkező szervezetekre és személyekre (politikai pártok, pártelnökök, maffiaszervezetek, alvilági klánok, vállalatulajdonosok, alkalmazók és felettesek stb.), illetve intézményekre, társadalmi osztályokra és kategóriákra (kormány, igazságszolgáltatás, egyház, hadsereg, titkosszolgálatok, munkásosztály, hivatásos forradalmárok, tisztességtelen vállalatulajdonosok stb.) vonatkoznak.”⁵ Tekintettel a félelem kiküszöbölhetetlen társadalmi összetevőire, a félelem operacionális társadalmi tanulmányozása és rendszerezése céljából Septimiu Chelcea román szociológus a következő rendszerezési elveket javasolja: 1. a kiváltók természete (objektív, képzeletbeli); 2. megnyilvánulásának típusa (aktív, passzív); 3. előidézésének mechanizmusa (biológiai, társadalmi); 4. az élményt átélők társadalmi státusa (magas, közepes, alacsony); 5. a félelem által megragadott személyek száma (egyének, közösségek); 6. történelmi korszak (ókor, középkor, modernitás, jelenkor); 7. a politikai rendszer, amelyben a félelem megnyilvánul (totalitarizmus, demokrácia).⁶ A felsorolt szempontok mindenekelőtt azt a célt szolgálják, hogy a szerző világosan elhatárolja egymástól az egyéni és a „társadalmi félelem” kategóriáját. A társadalmi félelem eszerint emberek viszonylag nagy csoportjainak (társadalmi csoportok, kategóriák, osztályok, nemzetek) közös félelme, amely a személyközi és a médiakommunikáció révén terjed át egyik emberről a másikra, miközben intenzitása fokozódik. Ily módon a félelem maga is fontos társadalomszervező tényezővé válik, egyrészt a közös félelem átélésének kapcsolatközvetítő szerepe miatt, másrészt a félelem elől menedéket nyújtó csoportok (család, baráti csoportok) irányába való menekülése elősegítése által.

Különösen érdekes és ellentmondásos kérdés az, hogy a félelem biológiai egyed- és fajfenntartó funkciója mintájára elképzelhető-e hasonló társadalmi funkciója vagy a „túlélés” biológiai és társadalmi formáinak a különbözősége megköveteli a túlélési funkció értelmének újrafogalmazását. „A félelem társadalmi funkciója – írja Chelcea – a veszély jelzésében van, ezáltal járulva hozzá az egyének és az embercsoportok túléléséhez, de következményei az erkölcsi és társadalmi magatartás szempontjából ártalmasak lehetnek, ugyanis a személyiség dezorganizálódásához és az inkriminált társadalmi jelenségek [pl. a vezető rétegek hatalmát és tekintélyét legitímáló puszta konformizmus – U.Z.I.] veszélyességének a növekedéséhez vezethet azáltal, hogy hozzájuk csatlakozik.”⁷ Az idézett gondolat legfontosabb kritikai szempontja a félelemmel megszerezhető konszenzus, a „félelempolitika” gondolatában van, amelynek összefüggésében a félelem a társadalom demokratikus önépítésének és a felelősségvállaló állampolgári magatartás kialakulásának megakadályozását eredményezi. Amennyiben a demokratikus hatalomgyakorlási módot úgy értelmezzük, hogy az időről időre legalábbis képzeletben megkötött szerződés a vezetők és vezetettek között, a félelemmel kikényszerített legitímációt a szerződésre érvényes erkölcsi és jogi normák szerint csakis úgy tekinthetjük mint kikényszerítettet, tehát érvénytelen és mint olyant, ami ellentétes a demokratikus közszellemmel.

A félelem filozófiai értelmezései

■ A félelem filozófiai értelmezései közül alapvetően fontos elkülöníteni a normatív és nem normatív félelemértelmezéseket. A normatív, elsősorban etikai, politikai és jogi félelemfelfogások esetében vizsgálni kell a társadalmilag előállt vagy előidézett félelmek legitim vagy nem legitim eredetét, ami előreláthatóan szemben álló állás-

pontokat eredményez az alapvető etikai, politikai és jogi irányzatok között, ám ezekkel a kérdésekkel itt terjedelmi okból nem foglalkozhatunk.

Az affektusok nem szaktudományos, hanem filozófiai elméletei közül itt csak azokra szorítkozunk, amelyek tárgyalásának módszertani kereteit a pszichologizmus kritikájából kinövő husserli fenomenológiát is felhasználva Max Scheler, Martin Heidegger és Jean-Paul Sartre teremtették meg. Ennek az újrafelfedezett filozófiai vizsgálódási körnek az elvi lehetőségére Scheler irányította rá a figyelmet azzal, hogy felvetette a tiszta gondolkodás és az empirikus lelki élet szabályaitól független tiszta szemlélés, érzésfolyamat, szeretés és gyűlölés, illetve tiszta törekvés és akarás megalapozásának a kérdését, az értékek objektív és örök rendjét állítva elének. A scheleri előzményeket továbbgondolva Heidegger felismerte, hogy a félelemmel és a bizonytalan jövővel való szembesülés és az azzal való együttlés, illetve a saját jövőért való szorongás a legsajátosabb emberi létjellemző. Koncepciója szerint a világ és az élet eseményeinek önmagunkra vonatkoztatott távlati lehetőségekben való szemlélete elkerülhetetlenül magával hozza céljaink megvalósulásának, illetve életünk kimenetelének a latolgatását. Az emberi gondolkodásnak ezt a sajátosságát Heidegger az *enyémvalóság (Jemeinigkeit)* terminusával fejezte ki. Ezen leginkább azt kell értenünk, hogy a mindennapokban nem érdekmentes szemlélőként, hanem mindig is a magunk dolgai miatt aggódón, a világban *jelenvaló* és létlehetőségekre orientált lényekként kerülünk szembe életünk eseményeivel. Amint azt a *Lét és idő* részletesen megmutatta, a létlehetőségekhez való szubjektív értelmező viszony lehet következetesen feltáró – azaz autentikus –, amikor legsajátosabb létlehetőségünket, a halál-felé-*való*-létet mint lehetőséget elfogadjuk, vagy inautentikus, amikor a „világ”-ra hanyatlott, nem tulajdonképpeni létünkben e legsajátosabb létlehetőségünket elutasítjuk, elrejtjük önmagunk előtt. Ebben az összefüggésben értelmezi Heidegger a félelmet is, amelyet a jelenvalólét világfeltáró diszpozíciója egyik módusának tekint.

A diszpozíció (Befidlichkeit) Heideggernél hangolt létet jelent, amely mindazonáltal nem pszichológiai, hanem ontológiai megközelítésre utal, arra, hogy a jelenvalólét hol és önmagát hogyan érezve talál önmagára. Az itt említett hangulat a jelenvalólétet a világba való „belevettségében, mindenekelőtt és többnyire a kitérő elfordulás módján tárja fel”.⁸ A diszpozíció „az az egzisztenciális létmód, amelyben a jeleválólét folyamatosan kiszolgáltatja magát”, s ily módon ebben az összefüggésben kell elgondolni a félelemnek mint a diszpozíció konkrét módusának értelmét is. „A félelem – írja Heidegger – a jelenvalólétet túlnyomóan privatív módon tárja fel. Összszavazza és »fejtlenne« teszi. A félelem, midőn látni enged, egyben el is zárja a veszélyeztetett benne-létet úgy, hogy amikor a félelem már engedett szorításából, a jeleválólétnek előbb ismét önmagára kell találnia.”⁹ Amint az az idézett részletből kiderül, a távlatokban gondolkodó és távlatkereső attitűd egyszerre mind azt is jelenti, hogy az emberek meghatározott távlatok elfogadásával vagy elutasításával, illetve azokat más, nem valóságos távlatokkal helyettesítve próbálnak úrrá lenni félelmeiken. A „kitérő elfordulás” fent jelzett fordulata éppen arra utal, hogy a jelenvalólétnek az egymással-lét (Mit-sein) mindennapiságára jellemző „nyilvánosságában” „az akárki létmódjaként” érvényesülő hangoltságáról van szó, amelyben a halál, akár csak a „félelemkultúra” médiavilágának fenyegető hírei esetében, mindig az „akárki” érintett, de sohasem a jelenvalólét maga.

Heideggernél a félelem fenoméne lényegi összefüggésrendszerének megértéséhez igen pontos iránymutatást kapunk. Eszerint vizsgálhatjuk a félelem „mitől”-jét („tárgyát”), a „félést” magát és a félelem „tét”-jét. Ezek az elemzési szempontok fontos kritikai instanciákat nyújtanak a hétköznapi közvetlen és mediális félelemtapasztalataink értelmezéséhez is, a korábban említett félelemösszefüggések feltáráshoz, *explorációjához*, ami a félelemre vonatkozó minden további döntés kiinduló-

pontjaként szolgálhat, sőt, ha horrorfilmkészítők vagy cinikusak (mondjuk a „félelem politikájának” a hívei) lennénk, azt latolgathatnák, hogy a leírás akár még valamiféle „recept” is lehet. Az első esetben azokkal a támpontokkal van dolgunk, amelyek segítségével a félelmetest félelmetességében tudjuk fenomenálisan meghatározni (ebben szem előtt tartandó jellemvonásai: 1. rendeltetés módja az ártalmasság, [ami] 2. az általa megérinthetőnek meghatározott körére vonatkozik, 3. meghatározott tájékról jön, amely tájékkal, akárcsak magával a félelem tárgyával valami nincs „rendjén”, 4. még nincs elérhető közelben, de fenyegetően közeleg, 5. a közeledés a közelben történik, míg korábban leplezett volt, 6. elmaradhat és kikerülhet bennünket, de ez bizonytalan).¹⁰ A második eset, *maga a félés*, amely nem pusztán maga ez a diszpozíció vagy annak „szendergő lehetősége”, hanem összefüggéseiben értelmezve tartalmazza magában a „félénkséget”, az általa „valami félelmetes közeledésének a lehetősége” felől feltárt világban-benne-létet, illetve a félelmetességében felfedett közeledőt. Végül a *tét* „a magát féltő létező”: a *jelenvalólét* a maga veszélyeztetettségében és önmagára hagyatottságában, ám ennek kitágított fogalmába belefér az általa gondozott tárgyak világa és az általa féltett más személyek is, mégpedig teljesen függetlenül attól, hogy azok (a többiek) félnek-e vagy sem, vagy hogy ő maga, aki félti őket, maga is fél-e vagy sem. A féltés itt érintett paradox jellegéből következően „a másokkal való együttes diszpozíció egyik módja, de nem szükségszerűen együttfélés és még kevésbé egymást féltés”.¹¹

A félelem sartre-i felfogása az *Egy emócióelmélet vázolata* című írásában részben Husserl és Heidegger filozófiai alapelveit követi, és ezeknek az elveknek a szempontjából beható kritikának veti alá a klasszikus és a pszichoanalitikus emócióelméleteket, mégpedig egy fenomenológiai emócióelmélet vázlatának megalkotása érdekében. Természetesen itt nem lehet a feladatunk Sartre gondolatmenetének részletes tárgyalása, csupán néhány gondolatát emelhetjük ki a félelem értelmezésére, természetére és típusaira vonatkozóan. Sartre abban is közel áll Heideggerhez, hogy nem a szubjektivitás reflexív tudatát, hanem a nem tételezett világtudatot hangsúlyozza. „Az emócióban – írja – a felindult alany és az emócióra készítő tárgy szétválaszthatatlan szintézisben van együtt”, és így az emóciót úgy értelmezi, mint a világ felfogásának, sőt átalakításának bizonyos módját.¹² Az érzelmek ilyen, a világ felfogás-módjától függő értelmezése döntő jelentőségű Sartre félelemfelfogása számára. A félelem eszerint egyrészt *passzív félelem*ként, másrészt pedig *aktív félelem*ként jelentkezik. Mindkét félelem típus lényegében menekülési magatartás, ám míg az első esetben a személy normális úton és a meghatározottság szabályai szerint képtelen elkerülni a veszélyt, s emiatt Sartre úgy látja, hogy annak közelségében csak az ájulás mint a szervezet spontán nem reflexív reakciója jelenthet számára menedéket. Ezzel szemben az aktív félelem esetében – amely szintén nem racionálisan kivitelezett cselekvés, hanem sokkal inkább a szervezet egészének részéről jövő tagadás –, a menekülés a tér vektoriális struktúrájának felforgatásával történik. Mindkét esetben valami olyasmi játszódik le, mintha megpróbálnánk kiiktatni a veszély észlelését, tehát tényleges és hatékony elhárítása (megszüntetése) helyett egyfajta mágikus viselkedéshez folyamodva próbáljuk tagadni a külvilág egy tárgyát. A koncepciót átható illuzórikus felhang ellenére megállapíthatjuk, hogy a jelenkori félelemkezelésben is a félelemre adott reflektált és célirányos válaszok mellett igenis számos esetben találkozzunk a fenyegetésre vonatkozó információt hátrító magatartással, annak ellenére, hogy ma már köztudott, hogy az ilyen magatartásoknak a vész-korszakban, illetve a sztálini perek idején számos áldozata volt. Természetesen azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a veszélyeztetettség szándékos és normatív reflektált figyelmen kívül hagyása, amint azt Sartre kései írásaiban, például a *Determináció és szabadság*ban olvasható, kiindulópontja lehet a veszélyhelyzetet tudatosan felvállaló és a ben-

ne rejlő kihívást az önteremtés alkalmává változtató magatartásnak, ám ezekkel a kérdésekkel itt csak érintőlegesen foglalkozhatunk.

Félelemkultúra és önkultúra

■ Az eddig tárgyaltak fényében kétségtelenül döntő jelentőségű lehet az egyén számára, hogy mihez kezd életének fontos aspektusaiban felmerülő félelmeivel. Erre vonatkozóan természetesen Arisztotelész óta több etikai-morálfilozófiai elméletnek is fontos mondanivalója van, ám úgy tűnik, nem a szisztematikusan kifejtett normatív szempontok hiányzanak a félelmeinkkel való szembenézéshez és termékeny együttéléshez, hanem a normatív szempontok melletti kiálláshoz, illetve a kritikus helyzetek és a félelem vállalásához egyaránt nélkülözhetetlen önbecsülés, önelhatározás és motiváció. Végső soron mindenki számára annak a megtapasztalására lenne szükség, hogy bármennyire is félelemkeltők egyes körülöttünk zajló események, a velünk megtörténő dolgok nem függetlenek attól, hogy hajlandók vagyunk vagy sem elfogadni, illetve ráhagyatkozással vagy passzív távolmaradással „támogatni” őket, vagy bajseltelmeink és félelmeink közepette is megkeressük önmagunk felelősségét saját életünk alakításában. Másképpen fogalmazva, elfogadjuk-e a félelmeinkben és a fenyegetettségben készen kapott lehetőségeket, vagy minden egyes esetben aktívan hozzá kívánunk járulni saját alternatíváink megteremtéséhez.

■ JEGYZETEK

1. Septimiu Chelcea: Piramida fricilor sociale. Fricile sociale în România – o schiță psihosociologică. Sociologie Românească 2009. 4.
2. Pierre Mannoni: A félelem. Akadémiai, Bp., 1991. 13.
3. A testi reakciók, viselkedések és tudatállapotok hármass felosztását Jean-Paul Sartre Egy emócióelmélet vázlatára című művéből vettük át. In: Uő: Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásai-ból. Gondolat, Bp., 1976.
4. Mannoni: i. m. 19.
5. Chelcea: i. m. 7.
6. Uo. 6.
7. Uo. 8.
8. Martin Heidegger: Lét és idő. Gondolat, Bp., 1989. 272–273.
9. Heidegger: i. m. 280.
10. Uo. 278–279.
11. I. m. 280.
12. I. m. 67.

